

AZERBAIJANLI MÜFESSİR NİMETULLAH NAHÇİVÂNÎ'NİN TEFSİRİNDE SORUMLULUK BİLİNCİNİ İNŞA EDEN TEMEL DEĞERLER*

Arslan KARAOĞLAN**

Özet: Nimetullah Nahçivânî Azerbaycanlı bir Türk müfessiridir. Çeşitli zorunlu sebeplerden dolayı Nahçivânî Tebriz'e göç etmiş oradan da Anadolu'ya gelip Akşehir'e yerleşmiş ve 920/1514'de vefat etmiştir. Nimetullah Nahçivânî, birçok talebe yetiştirmiş ve pek çok eser telif etmiştir. Mezkur tebligimiz, bir kitap çapında yapılmış çalışmaların tekrarı olmayıp bir metodoloji çalışması da değildir. Nitekim konuya dair bu tür araştırmalar yapılmıştır. Bu çalışmada Nahçivânî'nin el-Fevatihu'l-ilâhiyye vel-mefatihu'l-gaybiyye isimli tefsiri çerçevesinde sorumluluk bilincinin oluşumu, gelişimi ve önemini ele alacağız. Nitekim birey ve toplumun yaşamına anlam katan ve onu en üstün değere yükselten sorumluluk bilinci dünya ve ahiret mutluluğuna vesile olan en önemli bir özelliktir. Söz konusu ideale varmanın yolu, bireyin dinî ve ictimai hayatta yerine getirmekle vazifeli olduğu görevlerini bu temel prensip doğrultusunda, bilinç, gayret ve özveriyle yerine getirmesi halinde mümkün olacaktır. Söz konusu araştırmamızın hedefi, birey ve toplumda sorumluluk şuurunun oluşumu, gelişimi ve önemi bir müfessirin dünyasında nasıl şekillendiğini ortaya koymaktır. Ayrıca varlık mücadelesi veren bir devletin ve toplumun kutsal davasında sorumluluk bilincinin önemine dikkat çekmektir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Sorumluluk Bilinci, Nimetullah Nahçivânî, Toplum, Görev

Basic Values Building Responsibility Awareness in the Termination of Azerbaijani Mufessir Nimetullah Nahçivânî

Abstract: Nimetullah Nakhchivani is an Azerbaijani Turkish commentator. For various compelling reasons, Nakhchivani migrated to Tabriz and from there he came to Anatolia and settled in Akşehir and died in 920/1514. Nimetullah Nakhchivani trained many students and wrote many works. The name of Nahcuvânî's commentary that we discussed in this study is: el-Fevatihu'l-ilâhiyye vel-mefatihu'l-gaybiyye. Our study does not aim to be a repetition of the studies done in a book. In this review, we will discuss the formation, development and importance of responsibility awareness within the framework of tafsir. As a matter of fact, the awareness of responsibility that adds meaning to the life of the individual and society and elevates it to the highest value is the most important feature that leads to happiness in this world and the hereafter. Achieving the ideal in question will be possible if the individual fulfills his/her duties in religious and social life with consciousness, effort and dedication, in line with this basic principle. The aim of this research is to reveal how the formation, development and importance of the consciousness of responsibility in individuals and society is handled in the world of a commentator. It also draws attention to the importance of awareness of responsibility in the sacred cause of a state and society struggling for existence.

Key Words: Interpretation, Awareness of Responsibility, Nimetullah Nakhchivani, Society, Duty

Giriş

Nimetullah Nahçivânî Azerbaycan'a bağlı özerk Nahçıvan Cumhuriyeti'nde dünyaya gelmiştir. Yaşadığı ortam ve dönem savaşların, istilaların, çeşitli olayların yaşandığı bir tarih dilimidir. Bu durumdan etkilenen Nahçivânî Tebriz'e göç etmiştir. Buradan Anadolu'ya gelip Akşehir'e yerleşmiş ve orada 920/1514'de vefat etmiştir. Nimetullah Nahçivânî, Akşehir'de vefatına kadar kaldığı süre içerisinde irşad ile uğraşmış, eserler üretmiş, pek çok talebe yetiştirmiştir. Bu çalışmada Nahcuvânî'nin ele aldığımız tefsirinin adı: *el-Fevatihu'l İlâhiyye vel-mefatihu'l-gaybiyye* el-mûdiha lil-kelimi'l-Kurâniyye vel-hikemi'l-furkâniyye'dir¹. Tefsiri hakkında bazı çalışmalar vardır. Bu çalışmalar çok teknik olup bir yöntem çerçevesinde eserin tefsir tarihindeki yerini belirlemek için yazılmıştır. Elbette tebligimizde Nahçivânî üzerine yapılan bu çalışmalardan istifade edeceğiz. Bizim çalışmamız, bir kitap çapında yapılmış çalışmaların bir tekrarı olmayı hedeflememektedir. Bu incelemede tefsir çerçevesinde sorumluluk bilincini inşa eden temel değerler ve önemi üzerinde duracağız. Nitekim birey ve toplumun yaşamına anlam katan ve onu en üstün değere yükselten sorumluluk bilinci dünya

* Bu bildiri, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi BAP birimi tarafından SBT 2024/14-YEDEP numaralı proje kapsamında desteklenmiştir.

** Doç. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, akaraoglan@ohu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0411-3750

¹ Kurân-ı Kerîmin kelime ve hikmetlerini açıklayan gaybın anahtarları ve ilâhî fetihler.

ve ahiret mutluluğuna vesile olan en önemli bir özelliktir. Söz konusu ideale varmak, bireyin dinî ve ictimâî hayatta yerine getirmesi gereken görevlerini bu temel prensip doğrultusunda, bilinç, gayret ve özveriyle bütünleştirdiği zaman kıymetli olacaktır. Bu araştırmanın hedefi, birey ve toplumda sorumluluk şuurunun oluşumu, gelişimi ve önemi bir müfessirin dünyasında nasıl ele alındığını ortaya koymaktır. Ayrıca varlık mücadelesi veren bir devletin ve toplumun kutsal davasında sorumluluk bilincinin önemine dikkat çekmektir. Tebliğimiz iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde müfessirin hayatına genel bir bakış; ikinci bölümde ise Nahçivânî'nin tefsiri çerçevesinde sorumluluk bilincinin teşekkülü ve önemidir.

1. Müfessirin Hayatına Genel Bir Bakış

Müfessirimiz Azerbaycanlı olduğu için onun doğup büyüdüğü bölge hakkında bilgi vermekte fayda vardır: Azerbaycan jeopolitik önemi büyük bir coğrafya, yer altı ve yer üstü zenginlikleriyle cazip bir bölge olduğu için sürekli hakimiyet mücadelelerine sahne olmuştur. Nitekim tarihin farklı dönemlerinde Yunanlılar, Makedonlar, Sasani İmparatorluğu, Emeviler, sonra Selçuklular, kısa bir süre Moğollar, Timur Orduları, İlhanlılar, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safeviler, Osmanlılar ve Ruslar bu toprakları hakimiyetleri altına almıştır. Bu da Azerbaycan coğrafyasının pek çok kültür ve medeniyetle karşılaştığını açıkça göstermektedir (Paşazade, 1991: 40; Albayrak, 1998: 131). Müfessir Nimetullah Azerbaycan'ın Nahçivân şehrinde doğmuş, Şeyh Alvân, Alvân el-Akşehrî, Baba Nimetullah, Nimetullah Sultan ve Baba Nimet gibi isim ve lakaplarla tanınmıştır (Demir, 2006: 171; Aydar, 2014: 509-510). Nahçivân, Tebriz ve Akşehir gibi Türk nüfusunun yoğun bulunduğu bölgelerde yaşadığına bakıldığında onun aslen Türk olduğu söylenebilir (Kurt, 1998: 39). Eserlerinde sūfî yönü belirgin olmakla birlikte hangi tarikata mensup olduğu bilinmemektedir. Müellifi meçhul bir risâlede adı Nakşibendî silsilesinin önemli isimlerinden Ubeydullah Ahrâr'ın (ö. 895/1490) müridleri arasında zikredilmektedir (Kurt, 2007: 33/131-133). Türk-İslam ülkelerinde değişik adlarla ortaya çıkan tarikatlar, sosyo kültürel açıdan güçlü bir Orta Asya-Azerbaycan-Anadolu bağının şekillenmesine alt yapı oluşturmuştur. Azerbaycan coğrafyası bir nevi Orta Asya-Anadolu ilişkilerinde basamak rolü oynamıştır. Safevililiğin baskılarından kaçarak 15. yüzyılın ikinci yarısı ile 17.yüzyılın sonlarına kadar yaklaşık 250 yıllık bir sürede Osmanlı Devleti'ne sekiz Azerbaycanlı Nakşibendî şeyhi sığınmıştır. Bu birleştirici karakter taşıyan tasavvufi akımlardan biri de Nakşibendiye Tarikatı'dır. Nakşibendi Tarikatı'nın Osmanlı Devleti'nin Anadolu kesiminde yayılmasında Azerbaycan mutasavvıflarından Fıkhhan Hanefî mezhebine tabi, zahid ve muttaki bir şahsiyyet olan Baba Nimetullah Nahçivânî'nin çok büyük etkisinin olduğunu söylemek mümkündür (Turan, 1985: 1/61-62). O dönemde Tebriz'de bir Nakşibendi Şeyhi olarak Sunullah Kuzekünânî (ö. 929/1523) ve onun halifesi Derviş Ahi Hüsrevşahi bulunduğuna göre, Baba Ni'metullah Nahçivânî tasavvufi eğitimini bu koldan almış olmalıdır (Tosun, 2005: 108). Müfessirimiz uzun müddet İslam dünyasını gezdikten sonra Tebriz'e gelmiş, Tebriz'de faaliyet gösteren Nakşibendi şeyhi Sunullah Kuzekânî'den tasavvufi terbiyesi almıştır. Kısa süre sonra, 1498 yılında Anadolu'ya gelmiş; Akşehir'e yerleşmiştir (Turan, 1985: 1/61-62; Dedeyev-Küçükdağ, 2018: 2/2-20). Nimetullah b. Mahmûd, tefsiri ve İhvân adlı kitabının dışındaki bütün eserlerini Farsça yazmış, bu eserlerde de yer yer Arapçayı kullanmıştır. Eserlerinin hemen tamamı tasavvufa dair olmakla birlikte fıkıh, hadis, felsefe, kelâm ve akaid gibi değişik ilim dallarını ilgilendiren konulara da temas etmiştir (Bey, 1927: 132). Nahçivânî, önce akli ve nakli ilimlerde kendisini geliştirmiş, ardından tasavvufa yönelmiş ve Nakşibendî tarikatına intisap etmiştir. Hayatını eser telif etmeye ve irşat faaliyetlerinde bulunmaya adanmış Nahçivânî, birçok eser yanında bir tefsir de kaleme almıştır. Tefsirini 1496'da Tebriz'de tamamlamıştır (Özcan, 2020: 312-336; Doğan, 2011: 171; Ateş, 1995: 225; Keleş, 2018: 301-302). Sultan Yakup döneminin bitmesinin ardından İran'da da karışıklıkların oluşması üzerine Nahçivânî, daha rahat çalışabileceği bir yer aramış ve nihayet Osmanlı topraklarına,

Anadolu'ya gelmiştir. Bu kadar uzun süre İran'da kalıp daha soma orayı terk etmesi de Nahçivânî'nin çalışmalarını sürdürmek için huzurlu bir ortam aradığını göstermektedir. Tebriz'den çıkış tarihi 1498, Akşehir'e yerleşmesi ise 1499 olarak tespit edilmiştir. Nahçivânî eserini yazdıktan kısa süre sonra Tebriz'i terk etmek zorunda kalmıştır. Bu yüzden de eser orada değil Anadolu'da sahiplenilmiş, Matbaa-i Osmaniyye'de iki cilt halinde 1908 tarihinde basılmıştır. Nahçivânî Akşehir'de 15 yıl kadar kalmış ve orada II. Beyazıt döneminde vefat etmiştir. Mezarı Akşehir'de Köyceğiz mahallesinin üst tarafında Baştekke yolu üzerindedir. Nahçivânî'nin tefsiri dışında 12 eserinin daha olduğu kaydedilmiştir. Bu eserlerin bir kısmına ulaşamamıştır (Görener, 2011: 1/281-294; Ziriklî, 2002: 8/39). Ömer Nasûhî Bilmen "Nimetullah Nahçivânî, tefsirlere mürâaat etmeksizin tasavvuf neşvesiyle latif, bedî bir tefsir yazmıştır ki, bu tevîl ve tasavvuf bakımından pek güzîde bir eserdir" (Bilmen, 1974: 2/628). Nahçivânî kesbî ilimleri tahsil etmiş; ancak tasavvufa intisap ettikten sonra bu ilimleri bir kenara bırakmıştır. Bunun için *el-Fevâtihu'l-ilâhiyye* adlı tefsirini işârî/tasavvufî bir metotla kaleme almış, rivayet ve dirayet yöntemlerine çok az başvurmuştur. Nahçivânî, Kur'ân'ı tefsir ederken delillere/kesbî ilimlere dayanmadığını, vehbî bir şekilde kendisine öğretilen bilgileri aktarmaya çalıştığını ifade ederek kendi anlayışına işaret etmiştir (Özcan, 2020: 332; Çiçek, 1995).

2. Müfessirin Tefsirinde Sorumluluk Bilincini İnşa Eden Temel Değerlerin Özellikleri

Terazinin bir kefesinde haklar varsa öbür kefesinde mutlaka sorumluluklar vardır. Bu dengeyin kurulması hayatın yaşanabilir olmasını sağlar.

r.file:///C:/Users/FUJITSU/Downloads/sorumluluk_bilinci%20(2).

Sorumluluk, bir kişinin kendisinden beklenen tutum ve davranışları yerine getirmesidir. Bireysel sorumluluk, toplumun bireyden beklediği tutum ve davranışları bireyin farkında olması ve bu sorumlulukları kendisi ve toplum için yerine getirmesidir (<https://www.mek.k12.tr/images/pdf/Sosyal%20sorumluluk%20nedir.pdf>).

Yüce Allah Kur'ân'ı Kerim'de, emaneti, göklere, yere ve dağlara teklif ettiği halde onların sorumluluğundan çekindikleri için kabul etmediklerini, halbuki insanın kabul ettiğini, insanın çok zalim ve cahil olduğunu bildirir. Yaratılışları gereği Allah'a mutlak olarak boyun eğen insan dışındaki varlıklarla, akıl ve iradeyle donatılmış insanın seçme ve sonucuna katlanma özgürlüğünü anlatan güzel bir temsil olduğunu söylemek gerekir. İşte sorumluluk, Allah'ın insana teklif ettiği ve onun da yüklendiği bu büyük emanetin hakkını verme yükümlülüğünün adıdır. İnsanın diğer bütün sorumlulukları bu emanetin kapsamı dâhilindedir. Dünyada yaşayan ve Allah'ın nimetinden faydalanan diğer canlılardan insanları ayıran en önemli özelliklerden biri bu sorumluluk bilincidir. Bu bilinç, dünya üzerindeki her tasarrufumuzda, atalarımızdan yaşanabilir halde tevârüs eden yeryüzünün, kıyamete kadar sürecek insan neslinin ve diğer mahlukâtın da yaşama alanı olduğunu bize sürekli hatırlatacaktır (Ünal, 2020: 28). Sorumluluk bilinci, "insanın, akıl ve hür iradeye dayalı yükümlülüğü" kavramı içinde toplamak mümkündür. İnsandan başka her şey, yaratıcı tarafından nasıl programlanmışsa öyle işler, tabiatının dikte ettiği davranış biçimini değiştiremez. Bu sebeple dünyada ve âhirette göklere, yerlere, canlı ve cansız varlıklara "Niçin böyle yaptın?" diye sorulmaz. İnsana gelince onda akıl, bilgi edinme, bilgisini, kararını ve davranışını değiştirme kabiliyeti vardır. Ancak gerek din ve ahlâk alanlarında doğruyu bilme ve gerekse doğru, iyi ve hayırlı olanı yapma konusunda insanın önünde önemli engeller de vardır. Bu yüzden -ilâhî bir bilgi ve hidayet desteğinden mahrum olan- insanların bilmedikleri bildiklerinden fazladır (Karaman vd., 2006: 4/405-407). Müfessirimiz Nimetullah'a göre sorumluluğun temelini oluşturan emanetin içeriğini Allah'ın halifesi, vekili, Kur'ân ahlakıyla ahlaklanmayı hedefleyen kulluk yapma uluşturmaktadır. Bu yüce emaneti taşıyacak yeterli donanıma ve güce sahip olarak Allah'ın suretiyle suretlenmiş olarak

yaratılan insan sorumluluğun altına girmiştir. İnsan gerçek mahbubu, manevî maşuku ve kendisini yoktan var eden mevlasını çok sevdiği için büyük bir özveride bulunur (Nahçivân, 2/166).² Bu çerçevede Nimetullah Nahçivân tefsirinde İnsan-Allah; insan-insan, insan-diğer varlıklar ikilisine ve buradaki sorumluluğun önemine ve değerine vurgu yaptığı görülmektedir. Şimdi de onun tefsirinde sorumluluk bilincinin teşekkülünde önemli bazı değerlere yer vermek istiyoruz.

2.1. Nefis Terbiyesi

Genelde bütün ilahî dinlerin, özelde de İslam'ın insanlığın anlam dünyasına sunduğu en ciddi katkılardan biri, aşağılama ve yüceltmelerden azade olarak kendini tanıma ve değerini fark etme konusunda insanı yüreklendirmesidir. Pozitif ve negatif niteliklerle donatılmış olan insan için kendini olduğu gibi tanıma ve kabul etme, doğası itibarıyla zor ulaşılan bir hedeftir ve insanın bu konuda ciddi bir rehberliğe ihtiyacı vardır. Kendini olduğundan büyük ya da küçük görme eğilimi, ne sebeple ve ne suretle olursa olsun, insanın kendini yalın haliyle, olduğu gibi tanıyıp anlamasının önünde engel teşkil etmektedir (Şenat, 2014: 762-773). “Dikkat edilirse gerek önyargıyı temizlemede gerekse kötü hasletleri kaldırmada Kur’ân’ın metodu, içe dönmeyi teklif etmektedir. Bu içe dönme, dünyadan ilişkisini kesme anlamında değildir. Ancak kendi benliğimize dönmek ve kendi mahiyetimizi anlamaya çalışmak söz konusudur. Bu yüzden gaybı anlamak için gereken ön şart, nefsimizin tahlil edilmesidir.” (Açıkgenç, 1989: 3/95-101). “Ey iman edenler! Şeytanın adımlarına uymayın. Kim şeytana ayak uydurursa bilsin ki o edepsizliği ve kötülüğü emreder. Allah’ın lütfü ve rahmeti sizinle olmasaydı içinizden hiçbir kimse günahattan asla arınamazdı, fakat Allah dilediğini arındırır; Allah her şeyi işitmekte ve bilmektedir.” (Nur 24/21). Dünyada kul imtihtandadır. İmtihanda başarının önemli iki engeli nefis ve şeytandır. Dinin irşadı, verdiği bilgi ve eğitim bu iki engele karşı çok önemli bir ilâhî yardımdır. Bu yardımdan mahrum olanların, daha doğrusu bilgi ve akıllarını gerektiği gibi kullanmayarak, iman edip ilâhî irşada kulak vermeyerek kendilerini bu yardımdan mahrum bırakanların temiz bir defterle (iyi bir imtihan kâğıdı) dünya hayatını noktalamaları imkânsız gibidir. Allah’ın, kulları manen temizleyen bir büyük lütfü da hayat boyunca tövbe kapısını açık tutması, tövbe eden kullarını bağışlaması, tövbekarlara temiz ve beyaz bir defter açmasıdır (Karaman vd., 2006: 4/90).

Müfessirin nefis terbiyesini ve ıslahını kendi hayatında uygulamalı olarak görmek mümkündür. Nitekim Nahçivânî’nin hayâtı hakkında çok az bilgiye sâhip olmamız zikredilmeğe değer bir husustur. Bunun kanaatimizce iki sebebi vardır. Bu sebeplerden birincisi “Nakşibendî prensibi “toplum içinde halvet” (halvet der encümen)i belirgin şekilde ihlâl etmek pahasına toplumdan çekilme ve inzivâyâ son derece meyilli” olmasıdır. Taşköprizâde müellif hakkında “kendini gizlemeyi âdet edinmişti” (kâne yuhfî nefsehû) diye bahseder. Kendini gizlemesinin ikinci sebebi tefsirinde zikrettiğine göre zamânında fakîh diye geçinenlerin hîle yaparak rüşvet almaları, şeyhlik taslayanların servet ve şöhrete düşkün olmaları ve bu servet ve şöhretten yararlanarak ulû’l-emre karşı çıkmalarıdır. Şöyle ki, Nahçivânî bu zikrettiğimiz vasıflarla mevsuf olup fakîh diye geçinen ve şeyhlik taslayanları şiddetle tenkit etmiştir. “Bu ümmetin asrımızda fakîh diye geçinenleri, -Allah onları perîşân etsin- bâtil görüşleri ve çirkin hayalleri uğruna Hz. Muhammed’e (sav) indirilen şeriatin hükümleri üzerinde hile yapmıştır. Bu hileleri karşılığında rüşvet almıştır (Nahçivânî, 1999: 1/459; Kurt, 44; Musakhanov, 2011: 4).

Müfessirimiz tefsirinin farklı yerlerinde bazı fakih ve şeyh geçinen kimseleri şiddetle eleştirir: “Zamânında kendisini görünüşte tasavvufa nispet edipde aslında şeytanın

² قَدْ حَمَلَهَا وَقَبِلَهَا الْإِنْسَانُ الْمَصُورَ عَلَى صُورَةِ الرَّحْمَنِ الْمُنْتَخَبِ عَنْ عُمُومِ الْأَكْوَانِ بِالْقُوَّةِ الْقُدْسِيَّةِ الْمُوَدَّعَةِ فِيهِ الْمُقْتَضِيَّةَ لِحَمْلِهَا وَقَبُولِهَا وَبِالْجَمْلَةِ إِنَّهُ أَيْ الْإِنْسَانُ حِينَئِذٍ مِنْ كَمَالِ شَوْقِهِ وَوَفُورِ تَحَنُّنِهِ وَذَوْقِهِ الْمُنْبَعِثِ مِنْ أَفْرَاطِ مَحَبَّتِهِ وَعَشْقِهِ إِلَى مَبْنَى مِنْ نَهَائِهِ تَلَذُّذِهِ بِجَمَالِ مَعْشُوقِهِ الْمَعْنَوِيِّ وَمَحْبُوبِهِ الْحَقِيقِيِّ وَغَايَةِ وَلَهْ وَحِيرَتِهِ بِمُطَالَعَةِ وَجْهِهِ الْكَرِيمِ قَدْ كَانَ فِي حَمْلِهَا ظُلُومًا عَلَى نَفْسِهِ بَارْتِكَابِ التَّحْمِيلَاتِ الْبَلِيغَةِ وَالتَّكْلِيفَاتِ الشَّدِيدَةِ الْعَسِيرَةِ (Nahçivânî, 2/166)

yardakçıları konumunda bulunan ve şeyhlik taslayan bâzı cahillerin âdet edindikleri gibi. Bunlar değişik hîle ve desîselerle haramları helâl, sakınılması gereken şeyleri mubah kılmak sûretiyle inançlarını bozduktan sonra zayıf yaratılışlı insanlardan dünyâlıklar almakta ve onları biriktirmektedirler. Sonra yığdıkları bu servet sebebiyle reislik ve yöneticilik iddiasında bulunuyorlar. Bu hal üzere bir müddet kaldıktan ve maiyetlerini artırıp, yukarıda zikrettiğimiz birtakım desîselerle kendilerine yardımcı ve destekçi bulduktan sonra otoriteye baş kaldırarak, ulûl-emre ve ona itâata karşı ayaklanmaya yeltenmektedirler. Bu cümleden olmak üzere şehirleri tahrip ettiler, müminlere zarar verdiler, insanların mallarına ve nâmuslarına kastettiler ve zürriyetlerini esir ettiler. Buna karşılık kendilerini hak ve adâlet ehli, mârifet ve îman sâhibi, yakın ve irfan erbâbı olarak isimlendirdiler. Ancak bu, açık bir ziyan ve büyük bir zulümdür (Nahçivânî, 1999: 2/32; Kurt, 43-44). Bu tenkitlerle Akkoyunlu sultanlarına karşı ayaklanan, şehirleri yakıp yıkan, müslümanları öldüren, mallarını gaspeden Safevî âilesini ve yandaşlarını kastetmiş olabilir (Kurt, 44).

Nahçivânî son derece mütevazî bir insandır. Tefsirinde de bu tevazuunu yer yer beyan etmektedir. “Ey insan! Yüce rabbın hakkında seni yanıltıp aldatan ne oldu?” (İnfitar 8) âyetinin tatsirinde şöyle der : Fudayl b. İyaz’a soruldu : Kıyamet gününde Rabbın seni huzuruna alıp da Keremi bol Rabbine karşı seni aldatan nedir? diye soracak olursa ne cevap vereceksin? Fudayl: Ya Rab, “senin sarkan perdelerin” diye cevap vereceğim” dedi. Yahya b. Muaz ise şöyle dedi: Allah Teala beni huzuruna alıp da Yahya, seni bana karşı aldatan nedir” diye sorarsa şöyle cevap vereceğim: Geçmişteki ve şu andaki ihsanın.” Ve ben fakir, hakir, dervişlerin hizmetkarı ve ayaklarının turabı, şayet Rabbim bana: Keremi bol Rabbine karşı seni aldatan nedir?” diye soracak olursa, şöyle cevap vereceğim: Ya Rab, bana kefil olman beni kuşatan, kulağım, gözüm ve bütün gücüm ve duygularım oluşun, beni sana karşı aldattı” (Nahçivânî, 2/491). Âyetin zahirî delâleti bütün insanların muhatap tutulduğunu göstermektedir. Zira ilim adamlarının çoğuna göre, “insan” kelimesinin başındaki “elif-lâm” harfi istiğrak içindir, yani türün bütün fertlerini kapsamaktadır. İniş sebebine bakılınca da “elif-lâm”ın belli bir şahsa yönelik bir anlam taşıdığı anlaşılırsa da, istiğrak için olması konunun taşıdığı ana tema ile daha çok uyum sağlamaktadır. İnsan da yaratılanların en şerefli ve değerlisi olarak belli hizmetlerde bulunmak ve ömrünü plânlayıp programlandığı gibi noktalamakla görevlidir. Kitap ve Sünnet bütünüyle insan hayatını iyiye, güzele, doğruya ve tek kelimeyle hakka çevirmeye yönelik müfredatı kendinde taşımaktadır. İnsanın bu müfredat ve önceden belirlenen hayat programının dışına çıkması, yani aksine bir hayat düzeni kurması, onu Rabbine karşı aldatan bir âmil olur ve böylece hilkat kanununda belirlenen çizgiden çıkıp zararlı bir düzeye gelmiş olur. İşte ilgili âyetle bu inceliğe ve hikmete parmak basılarak düşünce ufkumuz genişletilmek istenmekte ve aklımıza seslenilerek harekete geçirilmesi planlanmaktadır (Yıldırım, 13/6644-6646).

Ayrıca insanoğlunu aldatan birtakım şeyler daha vardır. Meselâ Allah’ın rahmetinin hep gazabının önünde bulunduğunu, âhirette rahmetinin yüz bölümünden doksan dokuzunun tecelli edeceğini, yaşlanınca dönüş yapıp tevbe ve istiğfarla bütün günahlardan temizlenme imkânının bulunduğunu hesaba katarak ibâdet ve taâti terketmek, günahlara devam edip berbat bir hayat sürmek bu cümledendir. O bakımdan Kur’ân bir yandan ilâhî rahmet ve gufrana ümit bağlamamızı emrederken, diğer yandan O’nun azap ve intikamından korkmamızı tenbîh etmekte ve ümitle korku arasında bir yol izlememizi tavsiye buyurmaktadır. Nitekim Fudayl b. İyaz’a Allah’ın hesaba çeken sorusuna; Ya Rab! O sarkan örtün beni aldattı. Çünkü gerçekten sen keremi bolsun ve kusurları da gizleyensin!” şeklinde cevap vermiştir. Şüphesiz Fudayl böyle derken, Cenâb-ı Hakk’ın adaletinin tecellisinden de korkan ve hesap gününü düşünerek ömrünün her saatini güzel amellerle süsleyen bir mümin-i muvvahtiddir (Yıldırım, 13/6644-6646).

Müfessirimiz tefsirini yazma amacını şöyle dile getirmektedir: Kardeşlerden istenilen ve dostlardan beklenen husus, bu tefsirime tefekkür ve tasavvur gözüyle değil de sadece ibret

gözüyle; delil ve bürhan gözüyle değil de yalnız zevk ve vicdan (iç duygu) gözüyle; tahmin ve zanla değil de sadece keşf ve ayan gözüyle bakmalarıdır. Allah'a yemin ederim ki bu fakir ve hakir, delillerin ve tariflerin eteklerine yapışan, birtakım kayıtlarla mukayyed olan kimselerden ve varid ile mevruddan söz edip, yağmur yüklü olmayan bulutlar gibi boşu boşuna gürleyen ve vacid ile mevcuda dair anlamsız bir tarzda söz eden mütesellif mutasavvıfardan değildir. Bilakis o, bütün şöhretlerden ve adetlerden sıyrılan, her zaman ve her halükarda kendilerine tecelli eden Hakkı muntazır bulunan dervişlerin hizmetkarlarındandır (Nahçivânî, 1/2). Bakıldığı zaman şöhrete ve hırsa yenik düşenlerin aldanması üzerine vurgu yapan müfessirimiz zevk ve vicdan gözüyle okunan tefsirin hayata anlam katacağına vurgu yapmaktadır. Bu bağlamda müfessirimiz, Kur'an'ı tefsir etmek isteyenler hakkında da aynen şöyle der : Yakın ve irfan mücevherlerini Kur'an okyanusunun derinliklerinden çıkarmak isteyenler, herşeyden evvel, sahih azim erbabı tarafından Kur'an kelimelerinin zahirlerinden istinbat edilen ahkam-ı şeriyye'ye sarılmaları gerekir. Bu sayede Kur'an'ı tefsir eden kişi, yakaza ashabının ahvali ile mühezzeb olur.” (Nahçivânî, 1/181; Turan, 985: 61-76).

Allah nefse yemin ederek sorumluluk bilincini güçlendirmektedir. Konuya dair müfessirimiz “Ve yine hayır; kınayıcı nefse de yemin ederim” (Kıyame 2) âyeti bağlamında şunları kaydeder: “nefs-i levvâme” (kendini kınayan)'nin gerçekleşeceğine yemindir. Nefs-i levvâme, “kınayan nefis” demektir. Bu da ya başkasını çok çok kınayan nefis veya yaptığı günahların fenalığını anlayıp da kendini kınayan, pişman olan nefis demek olabilir. Onun için nefisler nefs-i emmâre (insana kötülük yapmasını emreden nefis), nefs-i levvâme, nefs-i mutmainne (iyilikle kötülüğü ayırt eden, temizlenerek kişiyi Allah'a yaklaştıran nefis), nefs-i mülheme (ilham edilmiş nefis) (Şems 8), nefs-i zekiyye (temizlenmiş nefis), nefs-i raziye (razı olmuş nefis) ve nefs-i merdiyye (kendisinden razı olunmuş nefis) diye mertebeleri vardır. Yani kıyamet günü muhakkak olacak ve ona inanmak istemeyen kötü nefisler o gün kendisini çok kınayacak, dünyada yaptıkları gafletlere, günahlara çok pişman olacaklar, hatta her nefis kendini kınayacaktır (Nahçivânî, 2/464-465). “Yaratılış, fitrat gereği, bu nefs-i levvameye vicdan da diyebiliriz. Yani her insanın içinde, vicdanında iyiliğin de, kötülüğün de hissi vardır. Bu kişi ne kadar da vicdanen bozulmuş, tefessüh etmiş olursa olsun, onun vicdanında mutlaka iyiliğin de, kötülüğün de hissi vardır. Onun vicdanında kötülük yapmamasını ve iyilik yapmasını isteyen bir dürtü vardır. Böyle birisinin belki iyilik ve kötülük ölçüsü, iyilik ve kötülük kriteri yanlış olabilir. Ama yine de ona vicdanı yaptıkları konusunda itiraz eder. İşte bu insanın salt bir hayvan olmadığını gösterir, iyilik ve kötülüğü tefrik edebilme özelliğini gösterir. İnsanın kendisine bir başkası tarafından bir kötülük yapılsa vicdanında onun cezalandırılması gerektiğine dair bir duygu belirir. Kesinlikle onun cezalandırılması gerektiğine inanır. Aynen bunun gibi kendisi başkasına kötülük ettiği zaman da vicdanı onu rahatsız eder. Bunu yapmaması gerektiğini bilir ve pişmanlık duyar. Çünkü kendisine yapılmasını istemediği, kendisine yapılmasına asla razı olmadığı bir davranışın bir başkasına yapılmasına da razı olmayacaktır. İşte insanda böyle bir nefs-i levvame vardır ve bu nefs-i levvame de yarın kıyamet gününde insanın karşısına bir şahit olarak getirilip dikilecektir. İşte kıyamete yeminden sonra, nefs-i levvameye yeminin manasını böyle anlıyoruz.” (Küçük, Besairul-Kuran, Kıyame 2.ayet).

Müfessir Nimetullah Nahçivânî nefis terbiyesinde izlenmesi gereken yol haritası olarak riyadan uzak samimi çizgiye dönmenin önemine vurgu yapar. Konuya dair müfessir şunları söyler: “Ülema-i rûsûmün (geçici suret ve şekillere takılıp kalan bilginlerin) mümkünü'l-vücut (varlığı mümkün olan varlık) diye açıklamaları gibi şeyler doğru değildir. Adalet caddesinden sapan, keskin zekâ derecesinden düşen, sağlam karaktere has şuurun gerekli gördüğü her şeyden ayrılan kimselerin müsbet dediği, yani isbata çalışıp var dediği şey; sadece kendi kuruntu ve hayallerinden ibarettir. Kuruntu ve hayal (insanı yoldan çıkarmakta adeta) iki şeytandır. Hulasa bu açıklamalara önem verilmez, varlığı mümkün olan

şeyin varlıktan sayılması caiz olmaz. Çünkü bu (Gerçek Varlık) daima vacibü'l-vücut olandır. Bunun varlığının gereği de; asla yok olmamaktır. Varlığı mümkün olan şeyin, varlığının gitmesi ve yok olması da mümkündür. O zaman yoklukla nitelenir. Şimdi sana gereken; karakterinin alışkanlıklarından, kuvvet ve organlarının kavramlarından özünü tamamıyla arındırarak, tüm resim, cisim ve aadetleri aradan çıkarıp attıktan sonra (halis) zevk ve vicdanına dönmendir. Sonradan olan tüm varlıkları, bozuk ve düzensiz olan her şeyi gözünden ve özünden çıkarıp atman lazım. Bundan sonra özünde (Ehl-i dünyaya yabancı) bir tavır, hoş bir hâl, farklı bir üslûb bulunsun. O zaman vicdanında ve iç âleminde ledünnî bir tad tadarsın. Gerçek ve manevî bir şuur ve anlayışla huzur dolu, keşfe ve şühûda dayalı, basit görüş ve düşüncelerden, her türlü seviyesizliklerden uzak, kâmil bir vicdana erersin. Bu makam; nefsin riyakârlıkları ile aklın ve fikrin güçleri ile değil; (Allah Teâlâ'dan) hibe olunmakla ve arınmış olan öze ermekleedir. O öyle bir vicdan ki, (özde bulunan pak varlık ki) ona başka bir şey ilişmez. Hiçbir durum onu kavrayamaz. Zaman ve mekân onun önüne geçemez.” (Türcan, 2020: 1/18-19).

Nefsini arındıranların veli olacağına vurgu yapan müfessirimiz sorumluluk bilincinin önemini ortaya koymaktadır. Nitekim “Bilesiniz ki, Allah Teâlâ'nın evliyasında hiçbir korku olmaz, üzüntüye de düşmezler” Bunlar iki mertebeyi; zahir ile batını, gayb ile şehâdeti, dünya ile ahireti cemedip (kendilerinde toplayıp) kavramış ve kemaliyle idrâk etmişler ve böylece İlâhî hilafet ve niyabet makamına ermişler, milk, melekût, nâsût ve lâhût (madde ve mana) âlemlerini ihata etmişler, her türlü ta'zûm ve saygıyı kazanmışlardır. Allah katında yüceliğe, olgunluğa, kıymete ve üstün terbiyeye ulaşmışlardır. Nasıl olur da bu şerefe ermezler ki, bunlar O zatın tarafından desteklenmiş, mukaddes kuvvetle, saf karaktere uygun keşf ve idrâkle ilâhî isim ve sıfatların bazılarının terbiye ve eğitimi ile eğitilmişlerdir (Türcan, 2020: 1/29; Nahçivânî, 1/9). Ey marifet sahibi ve ey gönlü her türlü keder ve kargaşadan arınmış olan kimse! Sana gereken, kendini her türlü nefsanî bilgi ve anlayışlardan arındırman, kendi organlarından, araç ve gereçlerinden, his ve duygularından kurtulmandır. Özetle diyoruz ki, varlığını iradî ölümle öldürerek (bir gün öleceğini düşünüp arzu ve isteklerini yok ederek, kalbini fânî olan her şeyden arındırarak) dünya ehli olmanın tüm ilgi, bağ ve alakalarından tamamen koparak âdeta yok olmalısın. Sonra gerçek hayatla dirilip o hayatın tüm nitelikleri ve manevî bağları ile donanıp o hayatın ezeli, ebedî, ruhanî ve ölmeyen nicelik ve nitelikleri ile beka bulup ebedileşmelisin. İşte o zaman değişme, bozulma ve sarsıntıya uğramadan, âlemlerin Rabbinin halifesi olma makamına ermen senin için mümkün olur. İşte o zaman, ilmî-yakîn, aynel-yakîn ve hakkal-yakîn makamlarının yüce meydanları olan Hak Teâlâ'nın görünme sahâlarında ve cemâlini arz etme sahnelerinde Allah Teâlâ'dan gayriden kurtulmanın huzur ve rahatına erersin. Artık sen; fânî âlemin senliğinden kurtularak mükâşefe ve müşâhede (Allah Zülcelâl'i görme ve sırlarına erme) bahçelerinde nimetlenirsin. O cennet bahçelerinde hakikat ve ma'rîfetlerin nehirleri akar. O nehirler Ledünnî ilim suları ve Nefs-i kül ile Akl-ı kül'den dökülüp gelen öz karakterin ilim, idrâk ve anlayışları ile dopdoludur. Akl-ı kül; Allah Teâlâ'nın her şeyi kuşatıp bilen ilminden, Nefs-i kül de O'nun mutlak güç ve kudretinden meydana gelmiştir. Her şey O zat'ın cömertliği sebebi ile O'nun Sonsuz varlık denizinden taşar gelir. Sakın ha sakın dünyanın alçak parıltılarına, hayvanî güçlerin istek ve gereksinmelerine, nefsin ve hevânın arzu ve iştahlarına eğilip bakma. Bunlar seni Yüce Mevlâ'dan uzaklaştırır, Hak yolu bulmaktan ve kemâle ermekten alı kor. Allah Zülcelâl, lütuf ve keremiyle bizleri, tüm müridleri ve bu Hak yolun öğrencilerini hevâ ve hevese uymaktan, nefse takılıp kalmaktan korusun (Türcan, 2020: 1/50; Nahçivânî, 1/17).

2.2. Zor Günde Sabırlı Olmak

Kur'ân'da, Yüce Allah'ın insanı çeşitli sıkıntılarla imtihan edeceği bildirilir. Mümin benliğe: “Sabırla Rabbine yönel!” (Müddessir, 74/7) talimatı verilir. Kur'ân'ın bu buyruğu, insan ve hayat gerçeğini yansıtır. Çünkü yaşanan hayat, sıkıntılarla doludur ve her insanın

hayatında çoklukla sıkıntılı anlar olur ve sıkıntı, insan hayatında vazgeçilmez bir gerçektir; bu yüzden onu tabii karşılamak gerekir. Burada önemli olan, beklenmedik bir anda kapımızı çalacak olan sıkıntıları, tam bir mümin tavrı ile ve sabırla karşılayabilmektir. Bu da insanın Kur'ân'ı şuurlu olarak okuması ve ona sabırla uymasıyla gerçekleşir. Sabır, insanın girişilen doğru, haklı ve hayırlı işlerde karşısına çıkan zorluk ve sıkıntıları, inanç, azim ve metanetle aşabilme eylemidir. Ayrıca, insanın dine ve salim akla uymayan işlerden sakınıp nefesine hakim olmasına da sabır denir (Yıldız, 212-214).

Müfessirimiz Nimetullah'a göre Allah'ın Müslümanları imtihan etmesi onlardaki iman ve tevhit gibi güzelliklerin ortaya çıkmasına bağlanarak da açıklanmıştır. Yani bela ve musibetler karşısında müslüman, sabır ile birlikte tevhit inancının gereğini yerine getirir. Bunun sonucunda Allah, ona yardım edip, kudreti ile kemali sıfatların gereğini yerine getirmiş olur. Bununla birlikte namaz tefsir edilirken kulun bütün azalarıyla Yüce Yaratıcıya yönelmesinin kastedildiği ifade edilir. Aynı konu bağlamında, insanoğlunun sahip olduğu sır ve güzelliklerin sabır sonucu ortaya çıkmasına olanak sağlayan şeylerden birinin de cihad olduğu belirtilmektedir. Cihad sonucunda şehit olanlar hakiki yaşama ulaşan kişilerdir. Cihad ve şehadete diğer musibetlerden farklı olarak yaklaşan Nahçivânî şehitlerin ezeli, ebedî ve ilâhî rahmete mazhar olan saadet dolu bir yaşantılarının olduğunu söylemektedir (Nahcivânî, 1/58).

Nahçivânî, korkunun da bir imtihan olduğunu bu zorluğa sabırla göğüs germek gerektiğine dikkat çeker. Korkudan, düşmana karşı oluşan korkunun kastedildiği bilinmektedir. Korkunun anlamı daha geniş tutularak da açıklanmıştır: Burada verilen mal, nefis ve semerelerin eksikliği ve açlık dışında kalan dâhili ve harici bütün musibetler bu kapsamda değerlendirilmektedir. Dâhili olanlar insanın bizzat kendisinde vuku bulan durumlar olmakla birlikte, harici durumlar ise düşman, boğulma veya yangın gibi dış etkilerle meydana gelen durumlar olarak ifade edilir. Bu musibetlerin Allah tarafından kişiyi denemek amacıyla yaratıldığı ve bunların da yine kişide bulunan tevhit inancının gereğini ortaya çıkarmak için gerçekleşen durumlar olduğu savunulmaktadır. Dikkat çeken bir beyanda şudur: Müslüman kişi, bela anında Allah'ın yeryüzündeki gölgesi olduğunu hatırlayıp gölgenin sahibine döndüğü gibi rabbine döneceğini mülâhaza etmelidir (Nahçivânî, 1/58; Deniz, 2021: 102). Dolayısıyla kulun başına gelen her sıkıntı, mutluluk ve darlık tesadüfi değildir. Bu duruma sabırla karşılık her birey ve toplumlar sonuçta sorumluluk bilincini kazanmış olacak onları fevri söz ve davranışlardan uzak tutacaktır.

Sonuç

Orta Asya, Azerbaycan ve Osmanlıya genel olarak bakıldığında her üç coğrafyadaki ilişkiler ağının kurulmasında evvela bu üç toplumun aynı millet, din ve dili paylaşması ile genel yapı olarak ortak ahlaki değerlere ve temel kültürel bütünlüğe sahip olması gelmektedir. Bu çerçevede Nakşibendî tarikatına mensup olan Baba Nimetullah b. Mahmûd en-Nahçivânî diğer bir lakabıyla Ulvânel-Akşehirî XV. asrın ortalarında Azerbaycan'ın Nahçıvan vilâyetinde dünyâya gelmiş, Nahçıvan ve Tebriz'de dînî ve tasavvufî eğitim almış, Tebriz'den 904/1499 senesinde Konya-Akşehir'e hicret etmiş, Akşehir'de irşad faaliyetlerinde bulunmuş ve 920/1514'te Akşehir'de ölmüştür. Kendi yaşadığı dönemde birlik beraberlik, milli ve manevi değerlere vurgu yapan müfessirimiz bunun yolunun sorumluluk bilincinin canlı tutulmasından geçtiğini dile getirmiştir. Nitekim yaşadığı dönemde yanlış yol tutan fakihleri ve şeyhleri ciddi şekilde eleştirmiş doğruya ve hakka davet etmiştir.

Müfessirimiz birçok eser kaleme almış bunların arasında en kıymetli çalışması telif ettiği tefsiri olmuştur. Tefsirine bakıldığı zaman okuyucularının ve muhataplarının samimi ve içten olmasını telkin etmiş bilgi eylem arasına ihlası katmayı önermektedir. Bu yapıldığı zaman erdemli insan kamil insan modelinin inşa edileceğini dile getirmektedir.

Kamil insan modelinin sorumluluk bilincinin üst seviyede olmasından geçtiğini dile getiren müfessirimiz nefis tezkiyesi, yardımlaşma ve dayanışma, zor günlerde sabır gibi unsurların birey ve toplumlarda sorumluluk bilincini artıracaklarını ifade etmektedir.

Müsbetlerin ve belaların imanı ve tevhidi perçinlediğini dile getiren müfessirimiz, tüm bu zorlukların aşılmasında namaz ve cihad gibi ibadetlerin önemine vurgu yaparken sabrın da önemine vurgu yapmaktadır.

Nahçivânî, iki devlet, iki coğrafya arasında en büyük manevi köprüyü inşa etmiş, hayatıyla Azerbaycan'ı ihya etmiş, çalışmaları ve irşat faaliyetleriyle de Anadolu'yu imar etmiştir.

KAYNAKÇA

- Açıkgenç, Alparslan (1989). “Tefsir Usulünde Bütünlük Sorunu (Uygulamalı Bir Çalışma Denemesi)”, *İslâmî Araştırmalar*, 95-101.
- Albayrak, Halis (1998). *Türk Halis Dünyasının Dini Meseleleri, -Azerbaycan'da Din-*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Ateş, Süleyman (1998). *İşârî Tefsîr Okulu*. İstanbul: Yeni Ufuklar Yayınları.
- Aydar, Hidayet (2014). *Tarih Perspektifinden Örnek Tefsir Metinleri 2*. İstanbul: Yeni Zamanlar Yayınları.
- Bey, Cevdet (1927). *Tefsir Tarihi*. İstanbul .
- Bilmen, Ömer Nasûhi. (1974). *Büyük Tefsir Târîhi: Tabakâtul-Müfessirîn*. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 2/628.
- Çiçek, M. Halil (1995). Nîmetullah En-Nahcivânî ve Tefsirdeki Metodu. Van.
- Dedeyev, Bilal ve Küçükdağ, Yusuf (2018). “Nakşibendiliğin Osmanlı Coğrafyasında Yayılmasında Öncü Rol Oynayan Azerbaycan Kökenli Mütasavvıflar”. *Buhara'dan Konya'ya İrfan Mirası ve XIII. y.y. Medeniyet Merkezi Konya*, 2: 2-20.
- Demir, Ziya (2006). *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları*. İstanbul: Ensar Yayınları.
- Deniz, Abdulhekim (2021). *Hicrî Onuncu Asrın Önde Gelen Müfessirleri ve Bakara Sûresi Örneğinde Tefsir Yöntemleri*. Mardin Artuklu Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Mardin.
- Doğan, İshak (2011). *Osmanlı Müfessirleri*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Görener, İbrahim (2011). İlmi Cazibe Yurdu Osmanlı'da Çok Yönlü Bir Müfessir: Nîmetullah-i Nahcuvânî, Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları, 1: 281-294.
- Karaman, Hayreddin vd. (2006). *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. Ankara: DİB Yayınları.
- Keleş, Kübra Özdemir (2018). “Türk Tefsir Ekolünde Münâsebet İlmi: Nî'metullah Nahcivânî Örneği”. *Osmanlı Döneminde Tefsir*, ed. Hidayet Aydar vd. İstanbul: Ensar Yayınları, 1: 301-302.
- Kurt, Yaşar (1998). *Nî'metullah Nahcivânî ve Tasavvufî Tefsîri*. Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun.
- Kurt, Yaşar (2007). “Nî'metullah b. Mahmûd en-Nahcuvânî”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV, 33: 131-133.
- Musakhanov, Orkhan (2011). *Nî'metullah Nahcivânî'nin Hidâyetü'l-ihvân'ı (Metin, Tercüme ve İnceleme)*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Nahçivânî, Nîmetullah b. Mahmud (1999). *el-Fevâtihu'l-ilâhiyye ve'l-mefâtihu'l-gaybiyye*. Mısır: Dâru Rikâbî.
- Nahçivânî, Nîmetullah b. Mahmud (2020). *el-Fevâtihu'l-ilâhiyye ve'l-mefâtihu'l-gaybiyye*. Trc.: Ali İhsan Türçan. İstanbul: Yasin Yayınları.

- Özcan, Esat (2020). “Molla Gürânî ve Nahçıvânî’nin Tefsir İlmindeki Konumları ve Eserlerinde Yer Alan Belli Bazı Ayet Tefsirlerinin Mukayeseli İşlenmesi”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 4/2: 312-336.
- Öztürk, Mustafa (2012). *Osmanlı Tefsir Mirası*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Paşazade, Allahşükür (1991). *Gajgazda İslam*.
- Şenat, Fatma Asiye (2014). “İnsanlık Onurunu Zedeleyen Yönüyle Toplumsal Cinsiyet Rollerini”. *Kutlu Doğum Haftası “Hz. Peygamber ve İnsan Onuru Sempozyumu*, 19-21 Nisan 2013, Konya, s. 762-773.
- Tosun, Necdet (2005). “Osmanlı Dönemi Sûfîlerinin Fars Dili ve Literatürüne Katkıları ve Bir Örnek Olarak Baba Ni‘metullah Nahçıvânî’nin Şerh-i Gülşen-i Râz’ı”, *EKEV Akademi Dergisi -Sosyal Bilimler-*, 22(9): 103-110.
- Turan, Abdulkaki (1985). “Baba Nimetullah Nahcuvani ve el-Fevathü’l-İlahiyye ve’l-Mefatihü’l-Gaybiyye İsimli Tefsiri”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1: 61-62.
- Ünal, İbrahim Hakkı (2020). *Sorumluluk Bilinci*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Yıldırım, Celal (1989). *İlmin Işığında Asrın Kur’an Tefsiri*. İzmir: Anadolu Yayınları.
- Yıldız, Fahrettin (2012). *Kur’an Aydınlığında Hayatı Doğru Yaşamak*. İşaret Yayınları.
- Zirikli, Hayrüddin b. Mahmud (2002). *el-A ‘lâm*. Beyrut: Dârü’l-İlm li’l-Melâyîn.